

Szabadító, égi szilencium

Tíz tételben Csoóri Sándorról

1.

„Tudtam, hogy ezt az utat egyszer nekem majd meg kell tennem: ezt az elháríthatatlan, golgotás utat letről a városból föl a József-hegyre, Illyések házáig.” Hosszú évek óta készültünk mi is arra az útra, amelyet Csoóri Sándor megtett Illyés Gyula egykori lakhelyéhez. Ám az igazat megvallva hosszú évek óta neki is iramodunk újra meg újra, hogy legyőzzük a létezőt a léttől elválasztó távolságot. Többnyire hamar, mindjárt az első keresztkérdésnél megtorpanunk: hogy van Sándor, mikor láttad utoljára? Immár ez a talányos megszólítás nem akadály, hogy eljussunk hozzá. Mert dehogyis valódi kérdést lebegtetett a hanglejtés. Az aggodalom sem csupán az atyai barátnak vagy a szellemi tekintélynek szólt. Sokkal jobban furdalt bennünket az elvégzendő feladat lelkiismerete: mihez kezdünk az örökségével majd nélküle, ha már életében is csak szemünk sarkából figyeltük a herdálást? Nézni sem mertük igazán, hogy házszegélyen a hangyák, kertek alatt a varjak, lencsevégén pedig a jólfésült piperkőcök mi mindent hordanak szét.

Belém égett utolsó találkozásunk, de még az első is bennem él.

Könyvheti verőfény a Vörösmarty téren. Terebélyes napernyő hűvösében folytat nagy iramú beszélgetést valakivel a költő. Hátról látom, az alacsonyra eresztett ponyva félig takarja fejét; én pedig hunyorgok. Meg merjem szólítani? Egyetemi felvételig tanuló az idő tájt, már többször közölte verseimet a *Hitel*. Legutóbb azt, amelyiknek félreismerhetetlenül csoóris tónusától az újdondász kritikusok szája megfanyarodott: „Távoli vagy, / tengerentúli, / rettegsz a gyarmatosítóktól, / s ha tébolyultan, / csontodig dideregve mulatsz, / vagy szívedből föl kacagsz, / fogaid közt ott kapaszkodik a magány, / azt úgysem tudod kinevetni.” Hiába ígerte versem olvastán egy vadidegen, madárcsontozatú lány a tehetségkutató táborban, hogy sosem felejt el. Ösztönös megindultságát azóta már bizonyára kezelésbe vették az új irodalmi gyógyguruk; verseit a friss katalógus fényében átfésülték a divatdiktátorok.

FALUSI MÁRTON (1983) költő, a *Hitel* szépirodalmi szerkesztője. Legutóbbi verseskötete: *Albérleti fordulónap* (versek, 2013).

Végül „ifjú pályatársamnak” dedikációval látta el Csoóri a *Csöndes tériszonyt*. Mások, a nálam idősebbek már akkor szedelőzködhettek volna, elkezdhették volna a gerincek kihajtogatását, a szent ügyek felszögezését, kínos búcsúzkodásukat a Keleti Károly utcai jegenyétől. Sándortól azonban halála napjáig követelték, hogy találjon ki vagy legalábbis mondjon valami megvilágosítót. De hiszen a költői nyelvalakítás és a független lelkialkat állítólag többé nem vágnak egybe! Efféle bölcselkedésre természetesen nem ragadtatta magát érettségiző, fiatalkori énem. A Csoóri-versek szabálytalan formavilágának, megrázó képzeteinek finom idegi kisülései erősítették hitemet az írásban. Felvásároltam a Múzeum körút antikváriumaiban kapható összes kötetét, indázó versciklusait, a számomra addig megismert szépprózát fejtetőre állító esszéket; és igyekeztem összefüggésbe hozni olyan történelmi terminusokkal, mint Trianon, Don-kanyar, falurombolás, békés átmenet, négyigenes népszavazás, MDF–SZDSZ-paktum. A tudósok a „szerep” távolságtartónak szánt, mégis lefokozónak tetsző fogalmába vonják össze az ars poetica és az életművészet, a poézis és a praxis viszonyát. Ugyan, melyik költő jelentkezik önként a szerepére? Politizáló költő – mondogatják azok, akik nem értik vagy nem akarják érteni. A haladó irodalmárok „képviselési beszédmódot” és „mandátumosságot” emlegetnek; két szitokszót, üres jelölőket. Időbe telt, mire az egyik legeredetibb hangú poéta versnyelvén túl az az eszmetörténeti hagyomány is kirajzolódott előttem, amelyhez Csoóri Sándor öntörvényűen, csöppet sem kritikátlan szerepvállalóként kapcsolódott.

2.

Alkat és ép reagálóképesség – nem is tudom, miért Bibó István társaslélektani fogalmai jutnak most eszembe. Valamennyi nagy közép-európai gondolkodó a kulturális közösség mibenlétét firtatta, s e művelet során csiszolta sajátos esszéírói stílusát. Magától értetődött, hogy a szövegek beszélője nemcsak az individuális, de a kollektív szubjektum jellemét és a történelmi eseményekre reagáló képességeit próbálgatta. Így jártak el a Csoórit közvetlenül megelőző generációk vezéregyéniségei, Babits Mihály, Németh László, Illyés Gyula vagy Bibó István, de a korábbiak is; Szekfű Gyula három nemzedéke éppúgy, mint maga Szekfű. Csoóri sikeresen újította meg a magyar költészetet és a magyar kulturális nemzeteszme legnemesebb tradícióját. Közép-európai sorsunkra vezethető vissza, hogy az esztétika és a nemzet, a lélek és a szabad nép művésze is haza és haladás kettéhasadt programjainak összebékítését célozta meg. A költészet a nemzeti versidomot kereste, miközben a nyugat-európai poétikákra szerfölött fogékony maradt; a nemzetről folyó viták a szükségszerűségek fölé boltozódó szabadság lehetőségeit tapogatták: a nyugati polgári törzsfeljőlésről leszakadt régió miként fordíthatja javára ínséges körülményeit. Csoóri bölcséleti izgalommal ugyanazt a burjánzást gondozta, ugyanannak hatolt a sűrűjébe, amelyhez Berezsényi, Kölcsey, Vörösmarty, Arany, Széchenyi, Ady, Jászi

és utódaik köszörülték a bozótvágot. Ha komoly előadásba kezdett, elsőként Berzsenyi villámként lesújtó, elevenbe vágó dörgedelmét idézte: „Romlásnak indult hajdan erős magyar! / Nem látod, Árpád vére miként fajul?” Vagy Vörösmartyt: „Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?” Szekfű Gyula elbeszéléséből szólította meg Kölcseyt: „Haladás a matériában... de haladás a lélekben: semmi”; s talán abból hívta elő a *Hitel* Széchenyijét is. Ady Endre azonban már legsajátabb hivatkozása lett, s miként Berzsenyi kedvéért sem hagyta el „a bús-képű költők halhatatlan bandájában is elárvult” Csokonait, Ady pantheoni csarnokába is minduntalan betessékelte Kosztolányit és Rilket. Közismertté persze az teszi, hogy onnét lát rá a népköltészetre és a népzeneire, ahonnan Heidegger a létfelejtés előtti, költőien lakozó autenticitásra, Picasso az afrikai totemoszlopokra, Bartók a körösfői népdalokra. Németh a *Magyar műhelyében* voltaképpen csak megsejtette, hogy „lélek és módszer beszédj: Ázsia és Európa párbaja”, amit Ady magyar ritmusa a *Magyar Ugaron* kopogott, kiterjedt kultúrfilozófiai modellé kristályosítható. Sinka fekete balladáit, József Attila könnyörtelen líralogikáját, Weöres nyelvi mágiáját, Juhász Ferenc és Nagy László mitikus hosszúversei már megérinthező példaként magasodtak Csoóri előtt; hogy az archaikus és a modern, az ázsiai és az európai, az ősi és az avantgárd, a konvencionális és a megállapodásokat felrúgó minőségek összecsapása miként hívhat életre kivételes, magyar esztétikát és kollektív identitást. Ezáltal képes a magyar irodalom olyan „világraszóló feladatokig felküzdeni” (Németh) magát, hogy a köztesség és felemáság vidékéből – ez lenne Közép-Európa – a totális válságba került nyugati egzisztenciát is szembevitse tudathasadásával, világhiányával, emlékezetkihagyásával. Talán ezért is egyként fontos Csoóri számára a „megrabolt Nyugatról” író Kundera, a *Válasz Herdernek és Adynak*, valamint a *Szellem és erőszak* Illyése, sőt Bibó, az „eltorzult magyar alkat”, a „zsákutcás történelem”, a „túlfeesztült lényeglátók” vívódásait elemző tudós, akinek köpönyege alól a rendszerváltást előkészítő értelmiségiek, a Bibó-émlékkönyv szerzői, valamennyien kibújtak. Nehezen érthető a magyar eszmetörténeti tradíció ismerete nélkül, hogy Bibó István „krumplisszatyrából” és „hosszú lódenkabátjából” némelyek miért a nemzetközi tájékozódású jogfilozófust, Hans Kelsen és Horváth Barna tanítványát, mások miért a Németh László-i harmadikutast őrzik máig. Őt idézi a lírai én. „Köhögsz a hideg emlékektől, / de nyomban mosolyogsz is, / mint a sors jólneveltje és a történelem / utolsó úriembere, aki kezet csókol sután / a századokon átvonuló Antigónának/ s a tömegsírok árva halottai mellé is leül, / büntelenül vállalva el az élők bűnét.”

3.

Valamiért második találkozásunk dereng most föl. Szintén dedikálás, ám ezúttal kettős. Görömbei András monográfiájának bemutatóján szemérmesen sodródok az asztalhoz, toporgok, nyakamat nyújtogatom, mert hirtelenjében nem

tudok dönteni, melyikükkel írassam alá előbb a könyvet; azzal-e, aki írta, vagy azzal, akiről írták. Csoóri és Görömbei. Vajon elképzelhető-e ideálisabb barátság, mint az övék? Annál nagyobb megtiszteltetés is aligha, hogy néhány esztendővel később már szépirodalmi szerkesztőként dolgoztam a *Hitel*ben. Csoóri és Görömbei egyszerre „főnökeimmé” váltak, én pedig szerkesztőtanonccá léptem elő. Amikor először látogattam a folyóirat keddi értekezletére és vörösbör-táncoltató szeánszára, Sándor betegségének egyik korábbi fellángolását csillapították az orvosok. Nem ült ott az ütött-kopott OTP-fiókból szellemi műhellyé átfazonírozott iroda kicsiny tárgyalóasztalánál; széke üresen hagyva várt rá. Vajon hol szorítanak helyet számomra az asztal körül? Csupa megelevenedő címlapnévnek és könyvborítóarcnak mutatkozik be a második verseskötetét még csak összeállító, diplomamunkájához anyagokat gyűjtő diák, aki – hogy növelje a bajt – ráadásul még jurátus is. Később azonban, mikor néhány hónap után visszatért közénk, sokat beszélgettünk Sándorral. Némi szorongás feszített, úgy rakosgattam félre a legjobb verseket, hogy azokat mutathassam meg, ha rákérdez, kik és mivel jelentkeztek. Szégyelltem persze, hogy ritkán mutathatok átütő erejű portékát. Fiatal voltam? Alig néhány esztendővel fiatalabb, mint az *Új Hang* versrovatát szerkesztő Csoóri, akihez a költőjelöltek személyesen, életük egyik legnagyobb próbatételeként nyitottak be. Aki irodalomra adja a fejét, inkább tartozik a nagy- és dédszülei generációjához: szerencsés esetben nekik még el kell magyaráznia, és szerencsés esetben elmagyarázni sem tudja, hogy kortársainak miért kell elmagyaráznia – itt nincs szerencsés eset, mert igazából képtelen rá –, vajon eszik-e vagy isszák az irodalmi folyóiratot. Egy alkalommal – így szól a fáma – az ifjú Sándorral szemben elhelyezkedő, versbírálatot kérő hölgy öléből kigyó tekergőzött elő: talán a tehetsége mellett szóló, nyomós érvként. Mit mondjak, efféle originális mutatványok helyett én inkább a felfortyant levelekből és a kioktató intelmekben részesültem. Hamar kijelölték számomra, hol húzódjak meg az irodalom és a politika közismerten befogadó (értsd: plurális) nyilvánosságában. Ez a tény ugyan csöppet sem zavart, sőt inkább előkelő rangra emelt, mégis úgy éreztem, hogy a konfúz indokok között érdemes rendet vágni. Nem merem állítani – előreláthatólag sokan fogják ezt állítani magukról –, hogy Sándor biztatott az esszéírássra, talán inkább a probléma megkerülhetetlensége. A nyugati teória és a keleti lélek, a westernizált életformák és a patriarchális reminiscenciák közötti kompműveltség, az esszéstílus nagyon is kedvez a rendszerváltás utáni honi állapotok leírására. De hiszen az angolszász konzervatívoktól a francia dekonstrukcióig mindenki esszét ír! Az esszé ugyanis nemcsak a művészi és a tudományos tudás határterülete, nemcsak a haza és a haladás elágazó útjait terelgeti és egyengeti, de szó és dolog, jelölő és jelölt inadekvátságát, a mindenkori ideológiákat ádázan leleplező megismerés. Megintcsak Bibó. Első komoly esszém a rendszerváltó értelmiség nagy dichotómiáját igyekezett megragadni jog és irodalom viszonyában. Csakhogy a magyar elit életművészetének megértéséhez a nyugati elméletekig kellett tágitanom a horizontot,

a kortárs szembenállások feltérképezéséhez több száz éves vizályokig kellett régészkednem.

4.

A Csoórit nemzedékemben övező értetlenség ugyanis hagyományos magatartásmintákból, oppozíciókból fakad. Végső soron tanult értetlenkedés, netán idegenkedés, amelybe hódolat is vegyül. Az *utolsó bölény* – hallom róla innen-onnan. Miben az utolsó? Az utolsó, akit ennyi csodáló vesz körül? A sok csodáló persze valahányszor megszüli az ellenszenvet. A *Nappali hold* botránya is avégett tört ki, hogy ki-ki végre fölvehesse alapállását az őt megillető térfélen. S miként a gyakorlati filozófiáknál is jóval messzibbről püsszegnek a rossz felhangok, a „politizáló író” címkéje félrehordja gondolkodásunkat, hacsak nem kíván a pusztá zsurnalizmusokon megtelepedni. Tulajdonképpen a népi mozgalom sem biztos tájékozódási irány, hiszen az Szabó Dezsőtől Csurka Istvánig annyiféle fogékonyt ingerelt. Csoórit méltánytalanul sorolják valamiféle létűnt, anakronisztikus, túlhaladott tudásforma képviselői közé a modern konzervativizmus és a posztklasszikus liberalizmus hirdetői egyaránt. Különös, hogy az irodalmárok is gyakran tőlük kölcsönzik ízlésítélkezésükhöz a muníciót. A modern konzervatívok – jelesül G. Fodor Gábor vagy Láncki András – a népi baloldal és az akcionista avantgárd erőszaktevő értelmiségijét azonosítják az esszéistában, aki nem a saját dolgával, szakmájával törődik, hanem természetellenes módon más dolgába üti az orrát. Számukra lényegében Thomas Mann *Egy apolitikus ember elmékedései* című könyvében leírt szempontok a mértékadók. Mann úgy véli, hogy az esztéta a politikus ellentéte, az esztéticizmus a politika antitézise. A manni „szellempolitikus” a kisebbségi zsarnokoskodás, a társadalommérnökösödés archetípusa, aki a szellemi élet és a politika normái alól is kivonva magát az „élcsapat” – legyen szó a kommunista káderekről, a Belvárosi Asztaltársaságról, az írószövetségi közgyűlésekről vagy a lakiteleki sátorról – dohányfüstös konszenzusát akarja az egész politikai közösségre kényszeríteni. E szélsőséges álláspont finomabb, árnyaltabb kifejeződése például Gyurgyák Jánosé: a közügyek iránt fogékony esszéista megszólalásmódja, a metaforikus esszé immár „irodalmi műfajjává vált”. De vajon mi más volt korábban is, mint irodalmi műfaj? A csupáncsak irodalmi esszé szintagmája – mint *contradictio in adiecto* – ugyanolyan jogfosztást készítene elő, mint a művészetfilozófus Dantónál a „végszavához elérkezett művészet”? Netán ez a szókapcsolat helyezné vissza az esszét eredeti jogaiba? A posztmodern politika- és művészetfogalom a szakértő politikusról és a művészet fronétikus funkciójának elvesztésébe beletörődő íróról nyilvánvalóan másként vélekedik, mint a magyar irodalom évszázados tradíciójának alakítói. Csakhogy a vita itt nem pusztán politikáról és irodalomról, hanem az irodalom – szórakoztatáson túlmutató – kognitív funkciójáról, episztémológiai teljesítményéről folyik. Arról, hogy a mű-

vészet egyáltalán bírálhatja-e érdemben életformáinkat, avagy betagozódik a társadalmi munkamegosztásba; s oda szorul vissza, ahol a fogyasztás és a manipuláció békésen megtűrik jelenlétét. Ekként az alanyi költő beszédmódja – akár „látomásos”, akár „tárgyas” – könnyűszerrel érvényteleníthető. Ugyan, mívégre erőlteti ránk az érzékenységet! Fogja a költői eszközeit, vigye a fészkerbe, és csináljon velük ott, amit akar! Mi marad ezután a költészetből? A francia filozófus, Alain Badiou frappáns kérdését újra feltéve: „Mivé lesz a Heidegger utáni költemény, a költők korát követő, posztromantikus költemény?” Lám, az eszmetörténeti és az esztétikai kiindulópont a posztmodernben is közelebb vehető föl egymáshoz, mint hinnénk.

A Csoórral szembeni fanyalgók másik tábora viszont a hamisítatlan elitizmus talaján áll. A posztklasszikus liberalizmus hívei a „demokratikus ellenzék”, a szamizdatirodalom közönségéhez tartoznak. Kis János alapvetéseit továbbgondolva úgy fogják föl ugyan a világot, mint amelyet a szakértő elmék kormányozzák, ám az igazságos társadalmi konszenzus nem alapítható csupán a többségi elvre, hiszen a többség is zsarnokoskodhat. A nemzetről tépelődő író elsősorban azért nem rendelkezik kellő erkölcsi tekintéllyel, mert a „nemzet” nem más, mint a történetileg zsarnokká vált többség, amely a kisebbségeket megfojtja, s önkényes kulturális mintázatokat vár el a kötöttségei alól szabadulni vágyó individuumtól. Egyetlen olyan tudásforma vehető igénybe, amely a nemzeti múlt hazug mítoszait, „emlékezetpolitikáját” rendre megcáfoló politikai közösségnek autoritást biztosíthat: az alkotmányos alapjogokat legitimáló morális jogok államok feletti, univerzális hierarchiája. Konrád György vagy Sándor Iván közép-európai értelmiségije esszét ír, de olyan esszét, amely a nemzeti hagyományokon túllendülő világpolgár morális felsőbbrendűségét hirdeti. Nem kétséges, hogy a rendszerváltás forгатókönyvét ez az univerzalista, tranzíciópárti szellem fejlesztette ki végső, elfogadott változatában. E narratíva értelmében az 1956-os forradalom, mely Csoóri nemzedékének alapélménye volt, a formális jogállamiság – mai nevén: konstitucionalizmus – vívmányaiért tört ki; nem pedig – ahogy Szabó Zoltánnal együtt Csoóri is gondolhatta – a valódi, az irodalmi nemzet, a „Haza a magasban” nyilvánult meg általa.

A modern konzervatívok tehát határozottan elutasítják Bibót, a posztklasszikus liberálisok pedig csupán a jogfilozófust hajlandók személyiségében megpillantani. Miként Csoóri Sándor a jogközösség megteremtése mellett a nemzeti kultúra közösségéről sem volt hajlandó lemondani, irodalomeszméje is tágasabb az övét lesajnálókénál: a szerelem, a tudomány, a politika és a művészet mind-mind tárgyai és feltételei esszéinek, verseinek; hozzásegítik a létről való elmélkedéshez, a platóni „lélek párbeszédéhez”. Így Kölcsey Ferenc, Széchenyi István, Eötvös József, Ady Endre és Bibó István sorába illeszkedik. Hiszen Adyt sem elégítette ki a Jászi-féle liberális szocializmus, ott volt leg sikerültebb műveiben Balassi, ott Berzsenyi, Petőfi, Arany. Bibó sem szakkozta a nemzetközi jog előírásait, esszéi számot vetettek a közép-európai magyar partikularitással.

5.

A Csoóri-oeuvre középpontjában a korszerű nemzettudat megteremtésének igénye áll. Ez éppen attól válik ihletadó artistikus programmá, hogy az elvégzéséhez mozgósítandó magyar művelődéstörténeti hagyományok kizárólag paradoxonokban ragadják meg. Nép és nemzet, állam és nemzet, haza és haladás, sajátosság és idegenség, önelvűség és mintakövetés, népi és urbánus csupa olyan fogalompár, amelyek a magyar kulturális kódokat szüntelenül dinamizálják. Csoóri távolról azt a gondolkodói tradíciót aktualizálja, amelyet – S. Varga Pál nyomán – „hagyományközösségi paradigmának” hívhatunk; ekként Erdélyi János, Gyulai Pál és Arany János népiség-koncepciójának folytatója. Számára a népdalok, népballadák tanulmányozása azért fontos, mert a „nemzeti családélet” egységének (a közköltészetnek) a felbomlása után a paraszti kultúra olyan egyedülálló értékeket őrzött, amelyek kiolvasztását legnagyobb költőink időről időre megkísérlik. S. Varga – Erdélyi Jánosról szólva – mindezt úgy rögzíti, hogy „a népköltészet azért őrizhette meg eredetiségét, mert töretlen maradt benne az eredeti nyelvi-költői hagyomány folytonossága, függetlenül attól, mi maradt meg vagy került bele tartalmilag”. Csoóri a *Szántottam gyöppöt* című esszéjében pedig – amely a népköltészet mibenlétét vizsgálja – így ír: „a népdal a megíratlan idők lírai emlékezeté”. Egyszerre a kollektív megelőzőség tapasztalata, mely nyelv és gondolkodás elválaszthatatlanságát tanúsítja, valamint a fogyatékos kulturális emlékezet reparátora. A népköltészet „lényegét” Csokonai, Kölcsey, Vörösmarty csak sejtí, ahhoz eleddig Petőfi jutott a legközelebb, akinek azonban Csoóri elsősorban a politikát és a költészetet összekapcsoló ars poeticáját, az irodalom közösségi funkcióját, mnemotechnikáját, fronétikus tudását vallja magáénak. „A huszadik századnak kellett eljőnie, hogy nagyobb sugarú látószöveget nyitva tekinthessünk a népköltészet változatos és gazdag tájaira.” Ady, József Attila, Lorca és azok a pályatársak szolgáltatnak példát e törekvéshez, akiknek költeményeiről az *Új Hang* versrovátát szerkesztő Csoóri különnyomatokat készített, hogy állandóan zsebében lapuljanak, Juhász Ferenc és Nagy László. Kétségtelen, hogy Nagy László költészetének mélységeit – az irodalomtörténész Kiss Ferenc mellett – a Csoóri-esszék érzékelték a legkifinomultabb szenzorokkal s a legkorábban. Csoóri Sándor művészi forradalma a – szellemet a történelmi, 1956-os forradalom eszméjéhez fogható öntudatra ébresztő – Juhászéra és a Nagy Lászlóéra figyel; azokét autonóm elméletébe illeszti, hogy övében a szabadságvágy új kitörési pontokat találjon.

Ahhoz, hogy a népköltészet valódi lényegéhez közelebb merészkedhessünk – folytatva az esszék gondolatmenetét –, a modern líra szimbolizmusára, szürrealizmusára, groteszk látásmódjára volt szükség; a sokat emlegetett „népi szürrealizmus” – amelyet Csoóri József Attila bizonyos verseiben tár föl a leg hatásosabban – nem a népdalokat gazdagítja az új költői eszköztárral, hanem – a költő nyelvi kompetenciája révén – a népköltészetben eleve meglévő szürrealis elemek felismerésére nyílik meg. Rimbaud, Aragon, Apollinaire és Éluard

ugyanannak az esztétikai tapasztalatnak, befogadói horizontnak a részesei, amelynek a magyar népköltészet. Az *Egykor elindula tizenkét kőműves* című esszéjében elemzett népballadák „útfélre kerülése újabb bizonyítéka annak, hogy a magyar szellem fejlődéséből hogyan marad ki a magyar nép és a múlt alaptermészete”; az arisztokratikus regiszter, az idegen minták – nem vitatva érdekeiket, a kultúrát gyarapító természetüket – kódjai a nemzettudat egyensúlyvesztését eredményezték: a haladásból a haza, a nemzetből a nép eszméje szorult ki. E tézis inspirálja Csoórit, hogy a bartóki modellnek hívott kultúrfilozófiai programot – *Tenger és diólevél* című esszéjében – rendszerezetten kifejtsse, ars poeticájának homlokterébe helyezze. A tenger és a diólevél allegóriája szinoptikusan egynek látja mindazt, amit a nyugati ész kulturális fejlődése ismeretelméletileg szétszakított: a beszélő személyes élettörténete (Muharay Elemér felkérésére színművet ír a népi színjátszóknak, alapjául a *Halálba táncoltatott lány* balladáját választva) és a közösség önismerete; a paraszti kultúrában megőrzött sajátosság (Szatmárcseke csónakos fejfái) és az akkulturált idegen minta (Kölcssey klasszicista sírja ugyancsak Szatmárcsekén); a felhőkarcoló (Empire State Building) és a totemoszlop (Picasso afrikai szobrai); a személyes percepció (a beszélő életeseményeinek fikcionalizálása) és a kognitív érvelés (tanulmány) retorikai eszközei a korszerű egyetemesség fogalmában szikráznak össze. Amit Bartók a *Cantata profana* és a *Concerto* disszonanciájában – kivételes zenei formanyelven – fogalmaz meg, avagy Juhász Ferenc emblematisz verse (*A szarvassá változott fiú kiáltozása a titkok kapujából*) az eredethez, a „tisza forráshoz” való visszatérés naiv lehetetlenségéről, mindazt Csoóri – ezzel Németh László és Illyés Gyula örökébe lépve – az erőteljes, eleven képiséget és lefegyverző műveltséget elegyítő, csakis rá jellemző esszényelven teszi.

6.

Utak, utazások a *Hitellel*, ahová Sándor még ereje teljében velünk tartott, avagy mi övele. A dubaji költőfesztiválon – hivatali zsargonnal szólva – „helyettesítettem”. Néhány közös esemény emléke: TF-esték, Esztergom, Szentendre, Tokaj, Komló. Akkoriban két Csoóri-aforizma korbácsolta a kedélyeket. A *Puszták népe* után „a mai kor íróinak a »Bankok népe« című könyvet kellene megalkotniuk”, valamint *kell egy irodalmi hetilap*. Mindkét gond azóta nyomja a vállunkat, hiszen a valóságot egyre inkább eltakarja az a folyamatosan gomolygó füst, amelyet az ideológiagyarak értékszűrőmentes vegykonyhája ereget.

Akik ugyanis a nyolcvanas évektől kezdődően az irodalom „politikacsináló” szerepét kárhoztatták, előbb-utóbb Apollón szövegeken, dallamíveken és képeken áthatoló, valóságteremtő uralmának kezéből is kicsavarták a kardot, nyakáról pedig lecsavarták a selyemkendőt – Szakolczay Lajos híres bonmot-ján igazítva egyet. Nem csupán az irodalmi szociográfus hiányszakma, de a szociológusok is hajlamosak beletemetkezni a kvantitatív felmérések sarokszámaiba

– ami kies pátriánkban nyolc, az Nyugaton, mondjuk, huszonnégy –, a kvalitatív felméréseket pedig ráhagyják a piackutatókra. Fontosabb biztos adatokat kapunk a termékcsaládok törzsvásárlóiról, mint a bankok, a gazdasági társaságok és civil szervezetek, a falvak és városok működéséről vagy működésképességéről. Másként forgatja a tollat az, aki a piac, másként az, aki a történelem logikájára, s megint másként, aki a nyugati ész racionalizmusa mellett a sérült psziché szenzualizmusára is kíváncsi.

Napról napra megküzdünk az irodalmi nyilvánosság kommunikációs zava-
raival; a kritikai élet pang, a fórumok kiürültek, az olvasókobakok beleszédül-
nek az óriásplakátok könyvvásári forgatagába, és zsongnak a reklámhadjáratok
csinnadrattájától. Mi is volt Sándor egyik régi esszéjének címe? *Álom fiatal kri-
tikusokról*. Mi is csak álmodozhatunk róluk. Valóban ellentmondásos a helyzet:
az irodalmi hetilap ilyen körülmények között biztos kudarcra ítélt vállalkozás,
ám hetilap nélkül nincs remény sikerre. Hányszor emlegette Csoóri: a demok-
rácia cenzúrája a befogadhatatlan mennyiségű irodalmi termék, amelyek között
senki és semmi sem nyújt eligazítást.

7.

Szilencium!

Ezt a varázslatos parancsot a Táltos utca és a Győri út sarkához érve adta ki
hittantanárnőnk, amikor szedett-vedett kisiskolás csoportunkat a szokásos kö-
zös misére kalauzolta. Pár száz méterre a templomtól már tilos volt megmuk-
kanni; Mária néni a misztériumvallásoktól kölcsönzött, szertartásos mozdulat-
tal szájához szorította jobb mutatóujját, úgy intett bennünket hallgatásra. Az én
generációmnak a szilencium szó ármánya mögött csakugyan valamiféle titok-
zatosság is megbújik. Milyen jelentőségteljes személy hírében állt a diktatúra
szilenciumra ítélt írója! Elhallgattatása, számkivetettsége a próféták beszédes,
imaóráktól súlyos csöndjével vetekszik. Még a vissza-visszacsempészett, kenye-
reskosárba rejtett poloskát is elirigyeljük, ha szabadságunk az írói beszédaktus
renyheségével egyenértékű. S mit meg nem adnánk, ha egyetlen ékezethiba
miatt ajultan esne össze a versünket szedő nyomdász! Csoóri Sándor az irodal-
lom közéleti tekintélyvesztését nem azért fájlalta, mert Kosztolányi selyemsál-
ja fojtogatta, és tűzön-vízen keresztül Zrínyi acélpengéjét forgatta volna min-
denáron. A rendszerváltás után, annak hosszúra nyúlt árnyékában tapasztalta,
hogy a magyar irodalom hagyományos feladatait nem vállalták át az államgé-
pezet okleveles üzemmérnökei, többdiplomás kezelői. Ahogy Hegel óhaja is
nainak bizonyult, amikor a klasszicista művészet betetőzésekor a hoppon
maradt alkotó elmét államigazgatási pályára terelte volna, a világnézetet érvé-
nyesítő irodalmárokat kreatív és designer tartalom-előállítókká sokszorosító
posztmodern szövegkufárság is csődöt mondott. Ez az irodalom már nem len-
ne irodalom; sem kiköpní, sem lenyelni nem lehet. Azok sem művelnek effélét,
akiket időnként reprezentánsaiként tartják számon.

Utak, utazások. A balatonfüredi nyaraló fűvén olvasott, meghatározó esszék: *Utazás félálomban*: Sándor vonatútja a sztrugai költőtálalkozóra; *Autóval át a városon*: a sofőr poéta történelmi látomásai. S a nagy vers Sütő Andrásnak címezve. „[...] Istenem, az a sok elmulasztott szó / és elmulasztott lombzúgás Kolozs-várig! Az a / kanyart jelző, élénk rekettyefény a Király-hágói / meredélyen. Nem is tudom, lenne-e még út / számomra arrafelé? [...]” És a Sára Sándorral közösen írt film, a *Feldobott kő* karkai földmérője, amint vasúton megy haza az emlékeihez. A mozgókép vásznára nemcsak a szétmállott paraszti kultúra, de Antonioni *Nagyításának* színeit, beállításait is felvitték az alkotók. Diákkorom kedvenc Csoóri-verse: *A látogató emlékei*; megsárgult lapjai beitták a Központi Antikvárium szagát. „Talán repülővel érkezem majd a helyszínekre, talán vállamra szerelt vaslemez-szárnyakkal, talán egy ablakon besodródó levél hátán, szegények kéme, roncsoló szemmel megáldott mindentlátó, s a csinnal megnyúzottak bőre lesz majd kivasalt ingem, halántékdobolásuk pedig golgotás óraketyegésem – apámé s anyámé után az övé is, ki ott ült előttem ismerős, de elmosódó történet árvajaként, bosszúálló gerjedelmek nélkül, teagözben, gyerekei szájával lélegezve, és gyerekei húsával élve túl a méhére kivetett hadisarcot.”

Félek, hogy szegényes eredménnyel zárul a rólam forgatandó, röpke portréfilm. Mindenünnen kiköltöztem. Nincs szülőfalum, ahová visszatérhetnék a kíváncsi stábbal, és karomat nyújtóztatva, önkívületben mesélhetném: ott állt a fáskamra, amott az istálló, az utca felvégén lakott nagyanyám. Sándorra gondolok, és nemzedékére, a hamisítatlan élményvilágra: az időn tátongó réseket nekem már olvasással kellett betapasztanom. A füredi házat tujákkal és bumfordi kocikkal nőtte be a vitorlás bőség, eladtuk; a Táltos utcai lakást, ahol minden álomom űzötten ténfereg, idegenek lakják, eladtuk; a szemközti kápolnát, ahol kockás papírból elsóáldoztam, felújították, a fődémre szerelt alumínium angyalokat leengedték, a korpust kicserélték, elhagytam, mert templomjáró sem vagyok többé. Csak a nyers homlokzatok fényképezhetők, előttük slattyogunk el a riporterrel; lassabban, gyorsabban, sétálunk vissza, még egyszer, más szögből, most én teszek úgy, mint aki magyaráz, most a partner gesztikulál hevesen, nem vesszük a hangot, szilencium a vágóképeken; hunyorgok a vakító ellenfénytől, patakokban csordogál rólam a verejték, és azon morfondírozom, hogy forgatási engedélyt sem szerezhetnék a gyerekkoromhoz. Éppen egyik helyszínről autózunk egy másik felé, amikor csörög a telefonom. Sándor halálhíre. Régóta számíthattunk rá, ám ebben a törékeny pillanatban mintha a *Tíz-ezer nap* ménesét hajtának át dübörögve a kereszteződésen; nem a filmbéli hídon, hanem a piros lámpánál és a képzeletben. „Kopog a beton mögöttem, kopog alattam, bennem, s a magas kertekből ömlik elem az aranyeső.”

Kisvártatva hív a távirati iroda, leállunk, addig az operatőr vágóképezhet, amíg a kagylónak keresetlen szavakkal nyilatkozom. Lépten-nyomon utolér a sajtó, mint mindenkit a XXI. században. Annyi warholi hírnév egy szál pipacsnak is kijár, hogy lefilmezzék, archiválják, és mint érdektelent kitöröljék. Másnap

kis lakásom egyetlen szobáját is bevilágítják és bemikrofonozzák. Kéretlenül is hadoválunk a vakvilágba, mégsem lesz tudás a jólétesültségből, mégsem rázza csontjainkat velőig ható rádöbbenés. Próbálok hát bevilágítani és bemikrofonozni az idegrendszeremet. Szilencium. Mennyit dünnyögtem magam elé ezt a néhány sort. „Jó volt nekem a jó és jó a rossz is: / fájdalomimmal is az élet folytatta magát. / Halottaim, ha kellett, naponta újrnhaltak, / csakhogy összebb szoruljanak szívem körül a fák.”

9.

Szilveszterkor, emlékszem vissza forgatás közben, Csoóri írásait bújtam; rövid pályaképet kértek róla egy antológiába. Telitalálatos ars poeticái esszében (*Közeledés a szavakhoz; A világ érzei metaforája*) és versben is a nyelv és az identitás elbizonytalanodását rögzítik, miközben a költészet valóságábrázoló és valóságkonstruáló bizonyosságában keresnek menedéket. „A költészet helyzetéről beszélni, a mi európai földrészünkön, egyértelműen azt jelenti, hogy az ember, illetve az emberiség helyzetéről beszélünk.” E tételmondatot érintő jogos kételemek beismerése után azonban Csoóri mégiscsak így ír: „A költészetnek a nyelv megújításában nemcsak felderítő, de rohamozó és hódító szerepe lesz majd ismét.” *A Műfajok őrségváltása?* nagyszabású, Németh László-i monumentalitású költészettörténeti mustra. Az esszé kiindulása is Németh koordinátarendszerének origójába tűzi a körzőt: „A magyar irodalom ott kezdődik, ahol a magyar pusztulás.” A költészet magyar irodalomban betöltött, kitüntetett szerepét e szerint a történelem okozta, mert az igazság kimondása az irodalomra tartozott. Ily módon a jóléti társadalom és a morális jogok a líra eljelentéktelenítésével fenyegetnek. Vagy a szükségtelenségével kecsegtetnek? „Csakugyan: hogyan is írhat a költő olyan világban verset, ahol az igazság helyét a szavahihetőség foglalja el [...]. Prózát és esszét írni ilyen körülmények között jobban lehet.” Csoóri azonban a költészet közösségi felelősségétől nem választja el az individuális oldalt; ha az olvasók le is mondanak a versről, a nyelv nem mondhat le róla: „A költészet ebben az ínséges állapotában is megőrzi a világ újrateremtésének személyes titkát.” Tétje tehát egzisztenciális, hiánya a létezés minőségét rontja.

Voltaképpen valamennyi Csoóri-vers konverzió, a megszokott világ átalakítása; valamint elokvencia, kifinomultság, fennkölttség, amely a bizarr testiséget is liturgikussá, a profán életfunkciókat is szakrálissá teszi. Mivel a kötött ritmusképletekre, szótagszámláló keretekre csak ritkán hagyatkozhat, varázsuk abban az eljárásban kereshető, amely a beszélt nyelv, a lélegzetvételek öntörvényűségét, valamint a motívumok, a hangalakok, a beszélő súlyos élettapasztalatainak meghatározottságát helyezi nyugalmi állapotba. Bár nem idegen tőle a játékosság, a hetykeség, a világgal szembeforduló dac, Csoóri lírai alanya megemelt tónusban szólal meg. Miközben szédítő fordulatokra, légtornász mutatványokra képes, sohasem arról beszél, amiről eleinte hinnénk; érzékeltet, sejtet,

s nem prédikál, kinyilatkoztat. Mióta is fejtegetem föl Csoóri Sándor költeményeinek szövetét! Az őseposzok „pregenerikus cselekményszerkezetét” (Northrop Frye) követik, a népdalok tömörségét, a balladák kihagyásos közléseit, tragikus atmoszféráját idézik. A jungi kollektív tudattalan elméletét hasznosítják, amennyiben archetipikus látványelemekkel dolgoznak. Miként a tér és az idő hierarchiáinak, arányainak megbontásával az avantgárd módszereket is igénybe veszik. Revelatív hatásukat alapozza meg, hogy a személyes történetek mindig a történelmi és a mítoszi időben kapják meg rendeltetésüket; a szerelmi intimitás is a közösségében élő humánium osztályrésze.

10.

Elemzés vagy emlékezés? Magam sem tudom eldönteni. Csoóri egy fotó volt a negyedikes történelemkönyvemben, versei a gimnáziumi szöveggyűjteményben is helyet kaptak; Sándorral szemközt ültem a *Hitel* keddi értekezletein. Legutóbbi kötetem, melyet még figyelmesen elolvastam, majd észrevételeit is hozzáfűzte, a *Fagytak poklaid* volt. Páratlan képességénél fogva Sándor a benyomásait rögtön távlatos összefüggésekbe helyezte. Verseim Szabó Lőrinc-i szókimondásának, nyíltságának magánéleti veszélyeire figyelmeztetett. Két évvel későbbi válásom félelmeit igazolta. Mióta egyik kötetét azzal az útravalóval ajánlotta nekem, hogy „ne feledje, magyar költőnek kell lennie mindenáron”, tűnődöm rajta, vajon mit jelentett Csoóri Sándor számára magyar költőnek lenni. Magyar-ságversei, magyarságélményéről tanúskodó lírája – többek közt az *Idegszálaival a szél*, a *Berzsenyi elégiája*, az *Ez hát az én országom?*, a *Vers a határon túlra*, a *Látomás fényes nappal* – olyan természetes módon tartózkodik a rossz szájízű nacionalista felhangoktól, ami csak a legnagyobbak kiváltsága. Ám nem erre célozhatott elsősorban, amikor „magyar költőt” írt. A műveken kívüli valóságban is helyet követelő versmondatokhoz ugyanis mindössze járulékos elemként adódott hozzá a műveken kívüli valóság. Az például, hogy a szövegtükörben letisztázott modell – másokkal folytatott közös munka révén – életre hívta a hazai filmművészet remekeit, az eredeti Magyar Demokrata Fórumot, a Magyarok Világszövetségét vagy a Duna Televíziót. Ugyanakkor más nyelvek világképalkotó költőivel – Byrontól T. S. Eliotig, Hölderlintől Gottfried Bennig – ellentétben a magyar költői világkép úgy egyetemes, hogy lefordíthatatlan, átültethetetlen marad. Úgy lesz korszerű, hogy mégiscsak kontrasztot vet a jelennek. Perlekedik, rebelliót szít.

E minta könyörtelen szükségessége pedig fennáll akkor is, ha a kortárs magyar líra fiatalabb nemzedékei – például az enyém – az efféle modellalkotásra egyre kevesebb hajlandóságot mutatnak. A klasszikus költői eszmény, a *poeta laureatusé*, minduntalan alulmarad, lévén rosszabb érdekérvényesítő a medialitás *slam poetjéhez* képest. Jóllehet egyáltalán nem pályázik a politikus posztjára – ha a közösségről gondolkodik, akkor is mérhetetlenül mélyebb és emelkedettebb etikai síkon teszi. Ehhez Pilinszky kategorikus imperatívusza nem

csupán pénzügyi, hanem materiális értelemben, lényegbevágóan is hozzátartozik: „A költészet egyedülálló dicsősége, hogy senki költő még meg nem gazdagodott belőle.” A költő úgy menti át a teljességet, a mindenséget, hogy a schillerei „szép látszat államában” gyakorolt lírai hatalma nem „ebből a világból való”. Ugyan, ki gondolna itt holmi „váteszi” igazságbirtoklásra? Miként Csoórinak a „népiség” sem a származás és a szociális peremhelyzet kaszát-kapát lendítő társadalmi mozgalmát vagy afféle idealizált ösközösséget jelentett, hanem ízig-vérig urbánus kultúrfilozófiai programot, mely az archaikus formák felé forduló kortárs nyugati művészet megfontolásaival szövődött össze, a „magyarság” hívószava sem arra utalt, hogy a költő zászlaja alá gyűjti olvasóit, és a Kánaánba vezeti őket.

Művészet és világnézet – tűnődtem a Fülep Lajos-i mottóról a Nemzet Művésze-díj átadóünnepségén, a Vigadóban, ahol utoljára találkoztam Sándorral. Tandori Dezső, Ágh István, Tornai József, Juhász Ferenc és Csoóri Sándor elfoglalták helyünket a világban – igen, a miénket is –, és azt máig meghatározó lírát teremtettek. Vajon akad-e méltó utódjuk a rendszerváltás után felnövekedő, kiteljesedő generációkban?

Segítettem Sándornak és kísérőjének a ruhatárnál, mikor a ceremónia közepette váratlanul hazaindultak. Amíg a kocsira várakozott, a gazdasági bejárat huzatos előterében kettesben maradtam a félig eszméletlen, magatehetetlen aggastyánnal. Meg-megrázkódó testét alig bírta egyenesen tartani, mígnem hirtelen hátratántorodott. Utánakaptam, hogy el ne essen; gyorsan visszanyerte egyensúlyát. Székkel kínáltam volna, de már nem ügyelt a külvilág ingereire. Rám emelte opálos, ijedt tekintetét: *Megőrültem! Megőrültem!* A betegség egészen elhatalmasodott rajta. Ezalatt pincérek láttak munkához, rekeszekben kezdték elhordani az ajtó mellé halmozott, friss péksütemények tornyait.

Egyre csak néztem, ahogy a támolygó költőt kiflik, rolók és perecek illata lengi körül, forró pára és gőz, mintha már a végszavához érkezett líra halotti torát tálalnák odafönt. Kihültek-e már az ízletes, ünnepi fogások azóta, hogy az elháríthatatlan útra készülődöm? Amit Illyésről írt Csoóri Sándor *A halál másnapján*, jószereivel saját pályafutásáról is megelégedezte. „Ő az az idegszál volt, amely közvetíteni tudta Ady lázadását, Széchenyi keserűségét, buzgalmát s a lehúzott kucsmájú juhászok visszafojtott indulatait anélkül, hogy egyik vagy másik mellett kötelezte volna el magát. Összegző volt, és így lehetett sorsfordító a költők és a nagy magyar gondolkodók között is.”